

Тетяна Гошко

До історіографії німецького права в Україні

В статті розглянуто історіографічні дослідження над німецьким правом в Україні протягом першої половини ХХ ст.

Ключові слова: німецьке право, українська історіографія першої половини ХХ ст.

В статье рассмотрено историографические исследования, посвященные немецкому праву в Украине, которые проводились в первой половине ХХ в.

Ключевые слова: немецкое право, украинская историография первой половины ХХ в.

In the paper has been investigated the historiographical researches devoted to German law in Ukraine in the first half of the ХХth century.

Keywords: German law, Ukrainian historiography of the first half of the ХХth century

Перша половина ХХ ст., зокрема, доба українізації, була часом досить динамічного розвитку історичної науки, коли було зроблено спробу заповнити лакуни в різних царинах національної історії та подолати провінційність української історіографії. Слушно зауважив у 1927 р. М. Грушевський: «Українська історична наука в умовах царського режиму була поставлена в обставини незвичайно тяжкі і негідні... Тому дуже відстала проти стану інших культурних народів, ба навіть проти практичних вимог українізації, і тепер вимагає сильної ініціативи і дуже впливової організації, може бути більше ніж яка інша дисципліна, щоб побороти ті полишені минувшиною порожні, нерозроблені прогалини, або одностороннє розроблені частини, і перетворитися в зв'язну і скільки-небудь одностайну розроблену цілість»¹. Все це повною мірою стосувалося й

---

¹ Грушевський М. Осібна гадка академіка Михайла Грушевського по протоколу спільного зібрання Української Академії Наук 17 жовтня, зачитаного на засіданню

історико-правознавчих досліджень, зокрема, поширення німецького права на українських землях.

Українізація 1920-х рр. дала новий імпульс дослідженню різних аспектів права, в тому числі і міського литовсько-польської доби. Однак наукова робота розгорталась непросто, то активізуючись, то вщухаючи, і залежало це від надто багатьох суб'єктивних та об'єктивних чинників, щоб легко і однозначно визначити причини цих перепадів.

Підвалини вивчення німецького права в українських містах частково заклала Комісія для виучування історії західно-руського та українського права, утворена 1919 р. при УАН. Її головою було обрано Ф. Тарановського, керівником і головним редактором — І. Каманіна, секретарем — В. Новицького². З перших днів свого існування Комісія постановила «зараз же приступити як до підготування матеріалів для виучування західно-руського та українського права, так і до самого виучування», а в цьому руслі необхідно було «перш за все взятися за видання основних законодавчих пам'ятників, що діяли в північно і південно-західньому краю»³. Хоч керівники Комісії, і Ф. Тарановський, і І. Каманін, свого часу чимало зробили для вивчення проблеми міського самоврядування за німецьким правом⁴, все ж дослідження його до пріоритетів Комісії не належало. Основним завданням було визначено перевидання III Литовського статуту⁵. Крім цього, комісія зосередилась на матеріалах Луцького трибуналу, низку рішень і присудів якого було виявлено в одній з актових книг кінця XVI ст. із фондів Київського Центрального Архіву (виконавець Г.П. Попов). Звернула увагу Комісія і на функціонування судових установ XVII ст. у Лівобережній Україні, і в кон-

---

31 жовтня 1927 р. // Український археографічний щорічник. — Вип. 1. — К., 1992. — С. 343.

² Ф. Тарановський від 22 січня 1919 р., після смерті М. Туган-Барановського, одночасно був головою Відділу соціальних наук (Див.: З відомостей Української Академії наук у Києві за 1919 р. — К., 1920. — С. LXIII, LXXIX).

³ Там же. — С. LXIII.

⁴ *Тарановский Ф.* Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи. — Варшава, 1897; *Каманин И.* Из истории городского самоуправления по магдебургскому праву // Сборник исторических материалов, извлечённых из древних актов книг Киевского Центрального архива при у-те св. Владимира. — Вып. 1. — К., 1890. — С. 52–64; *Каманин И.* Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // Киевская старина. — 1888. — Т. XXI. — С. 140–168; Т. XXII. — С. 157–195, 597–621.

⁵ Слід відзначити, що робота над статутом (підготовка до друку і складання покажчика було доручено І. Каманіну) велась доволі інтенсивно, і вже на кінець 1919 р. була практично завершена, але статут залишився неопублікованим, насамперед, як свідчить Комісія у своєму звіті, через брак паперу і вільної друкарні (Звідомлення української Академії наук у Києві за 1919 рік. — К., 1920. — С. LXIII–LXIV). Це доволі показово в ракурсі аналізу реалізації наступних проектів Комісії та оцінки ефективності її роботи.

тексті їх вивчення провадилась робота над протоколами Полтавського суду, що у формі двох книг зберігались в бібліотеці Київського університету в колекції О.М. Лазаревського (виконавцем даного проекту став В. Модзалевський). Це, мабуть, єдиний пункт серед завдань Комісії на 1919 р., який наближав її до міського самоврядування як елемента українського права, зокрема, щодо XVII ст. Слід зазначити, що він, на відміну від попередніх, принаймні, частково був зреалізований, оскільки було підготовано до друку четверту частину так званих Полтавських актових книг XVII ст. (три перші частини були видані під редакцією В.Л. Модзалевського Полтавською Архівною Комісією)⁶. Однак прямого завдання дослідження міського самоврядування в Україні на основі магдебурзького права Комісія, керована Ф. Тарановським, не ставила.

Зміна політичної ситуації в Україні спричинила зміни і складу, і пріоритетів Комісії. Вона не просто активізувала свою роботу з 1920 р., коли її очолив М. Василенко⁷, а змінила свій напрям, визначивши за першочергове завдання вивчення проблем магдебурзького права в Україні. Заради справедливості варто відзначити, що попереднє тематичне наповнення планів Комісії не було повністю відкинута. Тривало дослідження Литовського статуту, точніше, окремих правових аспектів на його основі⁸. 1922 р. до роботи в

---

⁶ Паралельно відбувалось дослідження діяльності Малоросійської колегії, Генерального військового суду, Генеральної Військової Канцелярії (Ф. Тарановський, І. Каманін, В. Новицький, В. Модзалевський). На основі зібрання декретів Генерального військового суду XVII–XVIII ст. В. Модзалевський підготував окрему розвідку про історію цієї установи (див.: Звідомлення української Академії наук у Києві за 1919 рік. — К., 1920. — С. LXIV).

⁷ Повернувшись у квітні 1920 р. до Києва з Ростова, куди він виїхав після падіння Гетьманату (і де був іменований професором Варшавського Університету, евакуйованого туди ж), вже в липні М. Василенко став дійсним членом ВУАН, а після від'їзду В. Вернадського одногосно був обраний її президентом. Але в березні 1922 р. розпорядженням з Харкова його замінили на цій посаді О. Левицьким (після смерті останнього в травні цього ж року президентом ВУАН обрано ботаніка В. Липського). На 1922 р. О. Левицький був головою третього, Соціально-економічного, відділу ВУАН, під час його тривалого наукового відрядження і після його смерті обов'язки голови відділу виконував Р. Оржецький, а в кінці листопада головою Соціально-економічного відділу обрано голову Комісії по виучуванню західно-руського та українського права М. Василенка (Див.: Всеукраїнська Академія Наук. Звідомлення за 1922 р. — Прага, 1925. — С. 1, 53-54; *Окініевич Л.* Пам'яті академіка М.П. Василенка. З нагоди сторіччя з дня його народження // Правничий вісник. — Кн. 3. — Нью-Йорк, 1971. — С. 25; *Падох Я.* Микола Василенко, історик і будівничий української державности (у 120-річчя його народження) // 125 років київської української академічної традиції 1861–1986. — Нью-Йорк, 1993. — С. 372).

⁸ *Добров О.* Право необхідного спадкування за Литовським Статутом // Праці Комісії для виучування західно-руського та українського права. — Вип. 1. — К., 1925. — С. 82–89; *Товстоліс М.* Про знахідку по Литовському праву // Там само. — Вип. 2. — К., 1926. — С. 74–83; *Борисенко С.* Списки Литовського Статуту 1529 р. // Там само. —

Комісії повернувся Г. Попов (щоправда, фактично розпочав він свою роботу в Комісії лише 1923 р.) і з того часу, паралельно з іншою проблематикою, продовжував вивчати історію діяльності Луцького Трибуналу⁹. І все ж з 1920 р. почався новий період роботи Комісії по виучуванню західно-руського та українського права. До її складу на цьому етапі ввійшли такі відомі історики права, як О. Малиновський, М. Максимейко, С. Борисенко, Л. Окіншевич, В. Гришко, О. Юрченко та інші.

Засади діяльності комісії виклав Л. Окіншевич у програмній статті «Наука історії українського права»¹⁰, в якій, не відмежовуючись повністю від російської історико-правової школи, запропонував узяти за основу схеми історії права історичну схему М. Грушевського¹¹, яку на той час, як підкреслював автор статті, вже підтримали як російські прогресивні вчені (О. Пресняков¹²), так і білоруські (В. Пічета¹³). Нова українська наука історію українського державного права мала б розглядати за такими періодами: 1) князівсько-земський, 2) литовський, 3) польський, 4) гетьманський, 5) імператорський (на подібні періоди поділяв історію України М. Драгоманов¹⁴). Магдебурзьке право характерне було як мінімум для трьох із цих періодів, тому воно мало бути в полі зору українських вчених. Цікаво, що початок саме такого підходу до історії українського права дослідник вбачав у книзі Р. Лашенка¹⁵, яка ще тоді не була в радянській Україні під забороною. Згодом Л. Окіншевич змінив свою позицію і в «Лекціях з історії українського права» запропонував у розгляді історії права України опертись на

Вип. 6. — К., 1929. — С. 35–109; *Товстоліс М.* Суть застави за Литовським Статутом // Там само. — С. 111–158 та ін.

⁹ *Попов Г.* Луцький Трибунал 1578 р. // Там само. — Вип. 1. — С. 32–58.

¹⁰ *Окіншевич Л.* Наука історії українського права. Право державне // Україна. — Кн. I–II. — К., 1927. — С. 105–130.

¹¹ *Грушевський М.* Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східнього слов'янства // *Винар Л.* Силуети епох. — Дрогобич, 1992. — С. 168–175.

¹² *Пресняков А.* Образование великорусского государства. — М., 1918.

¹³ *Пичета В.* Очередные вопросы белорусской историографии // *Вестник Народного Комитета Просвещения ССРБ.* — Вып. 11–12. — Минск, 1922. — С. 31.

¹⁴ *Драгоманов М.* Чудацькі думки про українську національну справу // *Драгоманов М.* Вибране. — К., 1991. — С. 490. На думку київської дослідниці В. Матях, така періодизація українського права викристалізувалась ще на початку ХХ ст. (Див.: *Матях В.* Медієвістика в Україні другої половини ХІХ — початку ХХ століття: криза чи прогрес? — К., 1996. — С. 34). Але з цим важко погодитись, бо київська дореволюційна школа істориків права розглядала його у зв'язку з історією Російської імперії, а не історією України (показово є хоч би назва роботи М. Владимирського-Буданова «Німецьке право в Польщі і Литві»), хоч мова в ній здебільшого про українські терени, зокрема, про Кам'янець-Подільський), а Драгоманов запропонував свою схему до історії України, і лише Комісія ВУАН взяла її за основу вивчення історії українського права.

¹⁵ *Лашенко Р.* Лекції по історії українського права — Ч. 1: Княжа доба. — Прага, 1923. — 150 с.; Ч. 2: Литовсько-польська доба — Прага, 1924. — 78 с.

соціологічний метод дослідження правничих норм (пропонований і львівським проф. С. Дністрянським), при якому відкидається застосування традиційної схеми української історії до історії права, і замінити традиційну періодизацію (княжу, чи земську, литовсько-руську і козацьку) періодами, «спертими не на загальну політичну долю українського народу чи на його найвизначніші пам'ятки права (добі Руської Правди, Литовського Статуту й «Прав, по которим судиться украинский народ»), а на соціально-економічний стан і розвиток населення». Таким чином, пропонувався поділ на такі періоди:

- 1) початковий чи дофеодальний (до X ст.);
- 2) феодальний з поділом на доби:
  - а) раннього феодалізму (X–XIII ст.)
  - б) розвиненого феодалізму (XIV — середина XVI ст.)
  - в) станової держави (XVI–XIX ст.), що в свою чергу ділиться на етапи:
    - Україна під Польщею (1569–1648);
    - Гетьманська Україна (1648–1781);
    - Україна під Росією і Австрією¹⁶.

Щоправда, ця точка зору не така вже безперечна і мала доволі серйозних, якщо не противників, то, принаймні, опонентів. Зокрема, не зовсім погодився з пропозицією Л. Окіншевича Я. Падох, цілком слушно, як на мене, зазначаючи, що до неї треба «поставитись критично, зокрема щодо дослідів власне державного права, яке у величезній мірі залежить від політичного положення даної землі чи населення. Вже куди легше було б прийняти цю пропозицію для інших ділянок права, наприклад права приватного, яке у великій мірі керується неполітичними категоріями й навіть при зміні політичного положення звичайно виявляє політичний консерватизм. Що й казати про народне, звичаєве право, сперте на віковій практиці, яке інколи живе й стосується всупереч новій політичній адміністрації побіч або проти нею накинутаго права»¹⁷. Зрештою і сама побудова згаданої вже монографії Л. Окіншевича, де три чверті тексту стосовно права станового суспільства в Україні присвячено лише Гетьманщині, не зовсім відповідає задекларованій

---

¹⁶ *Окіншевич Л.* Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства. — Мюнхен, 1954. — С. 11–15. Як редактор відділу «Право» у першій редакції «Енциклопедії Українознавства», Л. Окіншевич теж пропонував цю ж періодизацію (Див.: *Окіншевич Л.* Історія дослідження українського права // Енциклопедія Українознавства. — Т. I — Ч. II. — Мюнхен–Нью-Йорк, 1949. — С. 632 (рецензію А. Яковліва на редактований Л. Окіншевичем розділ «Право» даної енциклопедії див: Копія листа А. Яковліва до В. Кубійовича від 12 квітня 1949 р. // Archives Shevchenko Scientific Society Library. — Архів Лева Окіншевича. Листування. 1943–1950 рр. — Арк. 23–24, копія зроблена і відправлена Окіншевичу автором листа).

¹⁷ *Падох Я.* Лев Окіншевич — видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — Нью-Йорк, 1985. — С. 23–24 (окрема відбитка з «Українського історика» ч. 1–4 (69–72) за 1981 р. та ч. 3–4 (75–76) за 1982–83 рр.).

в ній періодизації історії українського права. Однак важливо, що тема ця розроблялась, і не лише в першій третині століття.

Повертаючись до роботи Комісії, слід зауважити, що, на жаль, у 20-х — на початку 30-х років проблема магдебурзького права розглядалась в дуже спеціалізованих статтях з окремих питань правової практики України в XIV–XVIII ст. Однак до справді фронтального вивчення міського самоврядування цього періоду так і не дійшло. І на те були об'єктивні причини: насамперед, ідеологічна настанова того часу — українські міста не повинні були нічим відрізнитись від російських, а ті магдебургії не мали (ця установка негласно була чинною до 90-х років XX ст.). Окрім того, період, коли інституція могла по-справжньому працювати, був нетривалим: вже на початку 30-х років її було перейменовано в Комісію українського права (при цьому трансформуються орієнтири її роботи), а в 1934 р. остаточно ліквідовано; тоді ж змінюється тональність і тематика видань ВУАН¹⁸, науковці піддаються репресіям¹⁹. Але й за цей дуже короткий час своєї діяльності члени Комісії досить багато зробили для розвитку традиції дослідження правових аспектів власне української історії.

Фундаментальний проект дослідження магдебурзького права в Україні, як відомо, існував і спершу доволі активно розроблявся. Йдеться про підготовку до видання корпусу грамот на самоврядування українським містам. Досить добре перипетії навколо цього видання показані у статті В. Ульяновського²⁰, не можу погодитись лише з генеральним його висновком про кон'юнктурність цього проекту, а звідси, начебто, і його пробуксовування. Не можу з цим погодитись, причому стосовно кожного періоду оживання цього проекту, бо для більшості дослідників, причетних до його виконання, це було справою чи не більшої частини життя. Не секрет, що М. Василенко

¹⁸ *Борисенко С.* Російське великодержавництво в концепції «Історії західно-руського права» (Київська «школа» проф. М.Ф. Владімірського-Буданова). Істоіографічний нарис // Україна. — 1932. — Кн. 3. — С. 105–106. Див. також: *Полонська-Василенко Н.* Українська Академія Наук (нарис історії) — Ч. II. — Мюнхен, 1958. — С. 9–29; *Белінський Я.* Советизація Української Академії Наук (1928–1987 рр.) // 125 років київській академічній традиції (1861–1986). — С. 68–83; *Joukovsky A.* Die Ukrainische Akademie der Wissenschaften // Jahrbuch der Ukrainekunde. — München, 1983. — S. 53–67.

¹⁹ Репресії 1930-х рр. були закономірним продовженням радянської репресивної політики щодо української інтелігенції, одними з перших жертв якої були академічні кола: *Полонська-Василенко Н.* Процес «Центра дій» 1924 р. — УВАН. Серія — політичні процеси. — Ч. 1. — Мюнхен, 1956. — 24 с.; *Полонська-Василенко Н.* Микола Прокопич Василенко // Голос Державника. — Вип. 6. — [Б.м.], 1947. — С. 26 (на правах рукопису).

²⁰ *Ульяновський В.* Корпус магдебурзьких грамот українським містам: забутий проект // Самоврядування в Києві: історія та сучасність / Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. Київ, 26–27 листопада 1999 р. — К., 2000. — С. 110–122.

ще в студентські роки зацікавився проблемою міського самоврядування України, зокрема, в його архіві з тих власне часів збереглися 47 копій привілеїв та грамот українським містам за 1633–1742 рр.²¹ Зрештою тоді ж, 1910 р., були у нього доволі серйозні наміри написання дисертації з історії магдебурзького права в Україні. Як зазначає Н. Полонська-Василенко, незважаючи на невдачі з приват-доцентурою та викладацькою діяльністю, він навіть почав над нею серйозну роботу²². Але цим планам не судилося здійснитися. До ідеї дослідження магдебурзького права Василенкові вдалося повернутись лише в 1920 р., коли його обрали дійсним членом УАН, і практично до смерті 1935 р. він продовжував над нею працювати. Те ж можемо сказати і про В. Романовського, який почав працювати над проблемою ще за доби Української революції, будучи заступником директора Центрального архіву давніх актів. Як зазначає Романовський у своїй автобіографії, написаній в 1945 р. в Караганді, куди він був висланий, більше 10 років збирав він магдебурзькі грамоти українських міст XVI–XVIII ст. в архівах Москви, Києва, Ленінграда, Харкова, Полтави, Чернігова²³. То вже інша річ, що підбір матеріалу часто вівся хаотично і не зовсім оправдано — надто грандіозними були плани, надто малою була початкова база їх здійснення. І все ж була зроблена колосальна робота.

Щоправда, спершу дослідники УАН наче збилися на манівці, пішовши за авторами «Прав по которым судится малороссийский народ», і визнали за головне джерело магдебурзького права в Україні роботи Б. Гроїцького і П. Щербича. Дослідженням проблеми займався від Комісії головно С. Іваницький. Як видно із загального звіту ВУАН за 1921 р., складеного А. Кримським, дана Комісія працювала над грандіозним (може, й занадто грандіозним, що й позначилось на ефективності роботи) проектом видання «Джерел до історії західно-руського та українського права», і лише четвертим пунктом його був проект підготовки «Джерел магдебурзького права». С. Іваницькому це колосальне за складністю завдання виявилось не під силу. Практичним результатом його роботи стала публікація однієї статті²⁴ (згодом на цю ж тему він опублікував невелику рецензійну розвідку²⁵ з приводу збірки матеріалів з актових книг Могилева та Вітебська (Д. Довгяло) та першого тому «Історично-археологічного збірника», виданого білоруською АН, де було чимало матеріалів з історії міст (рецензовано

²¹ Там само. — С. 111.

²² Полонська-Василенко Н. Микола Прокопович Василенко. — С. 13.

²³ Ульяновський В. Корпус магдебурзьких грамот українським містам: забутий проект. — С. 115.

²⁴ Іваницький С. Закони про опіку над недолітками в джерелах Магдебурзького права Західної Русі й Гетьманщини // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — Вип. 1. — С. 59–81.

²⁵ Іваницький С. Нове в історії міст під Магдебурзьким правом у Великому князівстві Литовському // Там само. — Вип. 6. — С. 486–492.

роботи Д. Довгяла, А. Будзейки, В. Дружчиця), але рецензія мало що додавала в розвитку досліджень проблеми магдебургії українських міст)²⁶. Невеликі штрихи до вивчення теми додали стаття М. Тищенка²⁷ та рецензія Л. Окіншевича на «Лекції» Р. Лашенка²⁸. Але все це було доволі маргінальним. Справжня робота безпосередньо над джерелами магдебурзького права українських міст почалась із приходом в Комісію В. Романовського, який, змінивши С. Іваницького, і став виконавцем згаданого проекту. Підкреслюю слово «безпосередньо», бо видані М. Василенком у 1929 р. «Матеріали до історії українського права» (досить цінною і цілком самостійною як елемент історіографічний є передмова вченого до даного видання²⁹) хоч і не містять прямих документів щодо запровадження чи

²⁶ Незабаром С. Іваницький відійшов від дослідження проблеми магдебурзького права в Україні. Про наукову роботу С. Іваницького див.: *Усенко І. Сергій Михайлович Іваницький. Василенко і його дослідження джерел магдебурзького права // Правова держава: щорічник наукових праць. — Вип. 12. — К., 2001. — С. 113–122; Андрейцев В., Ульяновський В., Короткий В. Забутий проект видання корпусу магдебурзьких грамот українським містам // Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видання 20–40-х років ХХ століття / Упор. В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий. — К., 2000. — С. 8–11.*

²⁷ *Тищенко М. Боротьба кївських козаків з магістратом за право шинкувати горілкою // Там же. — Вип. 2. — С. 198–217.* Однак автора ця тема цікавила не стільки з огляду висвітлення одного з елементів практичного функціонування міського самоврядування, зокрема, в Києві, скільки з огляду права пропінатії на теренах України в XVII–XVIII ст.; засвідченням цього є розвиток проблеми в його наступній статті: *Тищенко М. Гуральне право та право шинкувати горілкою в лівобережній Україні до кінця XVIII ст. (до історії фінансового права Лівобережної України) // Там само. — Вип. 3. — К., 1927. — С. 150–202.*

²⁸ *Окиншевич Л. Р. Лашенко. Лекції по історії українського права. — Ч. 2 // Там само. — Вип. 2. — К., 1926. — С. 276–277; див. також: Полеміка і зауваження // Там само. — Вип. 3. — С. 382–420 (О. Малиновський, відповідь Р. Лашенка на попередню рецензію, відповідь йому І. Черкаського, О. Добрава).*

²⁹ Див.: *Василенко М. Передмова // Матеріали до історії українського права. — Т. 1. — К., 1929. — С. V–LXIII.* (Книга вийшла як 11 том «Збірника Соціально-економічного відділу Всеукраїнської Академії Наук»). Значимість саме цієї статті М. Василенка, як окремого самостійного і важливого дослідження, опосередковано засвідчує стаття А. Яковліва про історію кодифікації українського права XVIII ст. (*Яковлів А. До історії кодифікації українського права XVIII ст. (Чому проект кодексу «Права по которим судитя малоросійський народ» не дістав підтвердження) // Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. — Т. 2. — Прага, 1939. — С. 70–80*), а також стаття про німецьке право в роботах українських правників XVIII ст., яку він практично повністю побудував на згаданій передмові, і яка стала важливим етапом його широкого дослідження проблеми кодифікації українського права, показавши тісний взаємозв'язок між цією темою і проблемою німецького права українських міст (Див.: *Яковлів А. Німецьке право в працях українських правників XVIII ст. // Науковий збірник Українського Вільного Університету в Празі. — Прага, 1942. — С. 404–433*).

функціонування магдебурзького права в Україні, але простежують спроби уніфікації і кодифікації правових норм на Гетьманщині, починаючи з 1721 р. Це дає можливість прослідкувати використання, а отже важливість і актуальність норм цього права в Україні на XVIII ст., тим більше, що упорядник як у передмові, так і в самих матеріалах робить на цьому акцент. Крім того, у збірнику опубліковані два твори XVIII ст., присвячені виключно тлумаченню вживаних в Україні норм магдебурзького права — «Короткий покажчик Магдебурзького права по книзі «Порядку»»³⁰ і «Кратко виписано з правь малоросійських книги «Порядку», з артикулов права Магдебурского, права Цесарского...»³¹. Разом з тим саме цей збірник досить наочно показує, що перебільшення ролі творів Б. Гроїцького та П. Щербича для функціонування міського права в Україні — це далеко не помилка С. Іваницького, це радше помилкова традиція української історіографії чи навіть правознавства, що не одразу була відкинута київськими вченими.

Спершу планувалось видання магдебурзьких грамот міст Лівобережної України. 1929 р. затверджено до виконання другу частину проекту — грамоти міст Правобережжя. На 1931 р. був уже набраний у друкарні ВУАН перший том, присвячений Лівобережжю, що засвідчує хоча б авторський список публікацій В. Романовського, в якому серед опублікованих робіт зазначено: «Магдебургские грамоты городам Левобережной Украины 16–18 веков. Изд. АН Киев, 1931. 480 с. (корректурный экземпляр)». Тоді ж верстка передмови була надана для вчитки М. Василенку, який і був її автором, а документальної частини — В. Романовському. Однак, того ж 1931 р. видання призупинили, на 1933 р. воно зникло і з планів Комісії, а набір пропав, ймовірно, у 1935–1936 рр. із закриттям друкарні ВУАН його розсипали. В усякому разі, в архіві В. Романовського, який був вивезений ним до Караганди, збереглося 84 коректурні аркуші, а серед паперів М. Василенка — верстка передмови. Є припущення, що підготований був до друку і том, присвячений Правобережжю, що опосередковано засвідчує зазначення кількості друкованих аркушів проекту, який 1929 р. розглядався Археографічною комісією Центрального архівного управління УСРР, але жодних інших документальних його слідів наразі не виявлено³².

Це були не єдині втрати Комісії по виучуванню західньо-руського та українського права. Зокрема, знищено було надрукований 1930 р. сьомий том «Праць» Комісії, що містив низку надзвичайно цінних розвідок, серед яких і праці двох членів Комісії, засуджених на процесі «Спілки визволення України» — монографія про Генеральний суд Гетьманщини М. Слабченка та

---

³⁰ Василенко М. Матеріали до історії українського права — Т. 1. — К., 1929. — С. 190–242.

³¹ Там само. — С. 243–259.

³² Ульяновський В. Корпус магдебурзьких грамот українським містам: забутий проект. — С. 115–117.

стаття про документи Вінницького магістрату В. Отамановського³³. Щоправда, два примірники книги, як свідчить Я. Падох, були збережені Л. Окіншевичем, але і вони пропали в роки війни³⁴ (заради справедливості варто відзначити, що вже в 1993 р. Я. Падох подавав дещо іншу інформацію: «два примірники сьомого випуску врятував проф. Окіншевич. Один пропав під час бомбардування в дорозі, а другий залишився вдома. Було б чудо, коли б один з них зберігся»³⁵).

Таким чином, незважаючи на позірну незреалізованість планів Комісії по виучуванню західно-руського та українського права, вона багато зробила для вивчення проблематики німецького міського права на українських теренах, насамперед тим, що показала європейський характер українських міст, відмінність їх від міст Російської держави, а також підготувала кадри, які надалі так чи інакше повертатимуться до даної теми. Роботі Комісії віддавав належне М. Чубатий, який, будучи професором Львівського таємного університету, уважно за нею слідкував³⁶. Високо оцінив діяльність Комісії, керованої М. Василенком, Я. Падох, назвавши її єдиною на підрадянській Україні кафедрою, яка «почесно записана в літописі студій історії українського права», «ця комісія збирала низку виразних дослідників, яких праці і видання заклали тривкі підвалини під існування цієї нової ділянки українознавчих наук»³⁷.

³³ Ще в 20-ті рр. В. Отамановський розпочав роботу над історією Вінниці. В цей час він готував обширну монографію «Вінницька міщанська громада до кінця XVIII ст. — еволюція правового положення та устрою на основі соціально-господарського розвитку території та міста». Два томи цієї праці вже в 1926 р. були представлені історико-юридичній Комісії ВУАН, співробітником якої В. Отамановський був обраний того ж року. Монографія була удостоєна високої оцінки і прийнята до публікації в «Трудах» Комісії, але цьому не судилося здійснитись (Див.: *Кароєвал Р., Шпильова Л.* Валентин Дмитрович Отамановський // Подільська старовина: Зб. наук. праць. — Вінниця, 1993. — С. 7). На підставі доопрацьованого першого тому чотиритомного дослідження Отамановський в 1946 р. захистив кандидатську дисертацію в Москві. І лише в 1993 р. перший том його праці був виданий як монографія (*Отамановський В.* Вінниця в XIV–XVII століттях. Історичне дослідження. — Вінниця, 1993. — 464 с.). Також слід згадати написану істориком у 20-ті роки німецькою мовою докторську дисертацію «Магдебурзьке право на Поділлі у XIV–XVIII ст.» (одночасно з українськомовною дисертацією «Вінницька міщанська громада від XV до кінця XVIII ст. Еволюція правового стану», яку, як і першу, автор не захистив, оскільки був репресований за сумнозвісною справою «Спілки визволення України»).

³⁴ *Падох Я.* Лев Окіншевич — видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — С. 15.

³⁵ *Падох Я.* Микола Василенко, історик і будівничий української державности (у 120-річчя його народження). — С. 363.

³⁶ Лист М. Чубатого до Л. Окіншевича від 10 вересня 1946 р. // Archives Shevchenko Scientific Society Library. — Архів Лева Окіншевича. Листування. 1943–1950 рр. — Арк. 2.

³⁷ *Падох Я.* Предмет історії українського права в УВУ й його викладачі (1921–81) // Symbolae in honorem Volodymyri Janiw. — УВУ. Студії. — Ч. 10. — Мюнхен, 1983. — С. 1034.

Для вивчення історії міст та їх самоврядування чимало зробила також Історико-географічна комісія ВУАН. Її члени активно вивчали різні аспекти історії міст, співіснування в них національних громад, боротьбу міщан за свої права та привілеї. Плідно працював у цій галузі директор комісії та редактор «Історико-географічного збірника»³⁸ О. Грушевський³⁹. У згаданому збірнику опубліковані дві його статті з даної проблеми: «Луцьке міщанство в XVI в.»⁴⁰ та «Питання оборони замків Великого князівства Литовського в XVI в.»⁴¹. Обидві статті, незважаючи на різні заголовки, близькі за змістом та джерельною базою. Використовуючи скарги міщан, занесені до Луцької люстрації, автор подає картину порушення прав міщан та їхньої боротьби за свої привілеї. Друга стаття уже на базі кількох люстрацій розповідає, «як захоплювали питання оборони колишню людність XVI в., і як вона обдумувала різні зв'язані з цим моменти», показано боротьбу міщан різних міст ВКЛ із своїми магістратами за збереження своїх прав та привілеїв.

Ця тема розроблялась О. Грушевським і раніше. Зокрема, ще 1917 р. було опубліковано його статтю⁴², в якій дуже детально, на основі обширного джерельного матеріалу, в дусі справжнього позитивізму, розглянуто проблеми боротьби міщан за право нести військову та оборонну повинність та протистояння цим міщанським прагненням з боку шляхти. Тут автор намагається показати стан справи в містах до і після введення в них магдебурзького права. Хоч О. Грушевський, як і ряд його колег, спеціально не вивчав магдебургію як інститут, проте, розглядаючи її фактичне функціонування, просунув уперед справу її вивчення. В цьому плані важливою є і попередня монографічна робота О. Грушевського щодо історії міст ВКЛ в XIV-XVI ст., написана ще в 1914 р., але з ряду причин видана лише у 1918, причому не повністю, а лише перші шість розділів. Як слушно зауважив О. Гермайзе, «трудно давати повну оцінку праці, що ще не вповні опублікована. Але те, що ми маємо, становить само по собі закінчену цілість. Характеристика міського життя, особливо, його зовнішніх проявів, його укладу і тої суми повсякденних відносин, яку ми об'єднуємо спільним

---

³⁸ Харлампович К. Історико-географічний збірник // Україна. — 1929. — Кн. 38. — С. 160–162.

³⁹ Див.: Рудницький Л. У тіні великого брата — літературознавчі праці Олександра Грушевського (спроба аналізу) // 125 років київської української академічної традиції. — С. 319–339.

⁴⁰ Грушевський О. Луцьке міщанство в XVI в. // Історико-географічний збірник. — Т. 1. — 1927. — С. 1–12.

⁴¹ Грушевський О. Питання оборони замків Великого Князівства Литовського в XVI в. // Там само. — Т. 2. — 1928. — С. 1–9.

⁴² Грушевський О. З міського життя в полудневих замках у XVI в. // Україна. — 1917. — Кн. 1–2. — С. 38–45.

поняттям «побут», дана цільною і вичерпною»⁴³. Лейтмотивом цього дослідження є особливо популярна в українській історіографії думка про «староруські досконалості». Вже в назві відображена основна позиція автора та напрям дослідження: «старовина і боротьба за старовину». Перший розділ монографії присвячений вивченню правового, соціального та економічного стану великих міст ВКЛ у XIV–XV ст., тобто напередодні поширення магдебурзького права. Причому побудований розділ в такий спосіб, щоб показати переваги перед німецьким правом права звичаєвого, яке на той час вже отримало певне урядове санкціонування через низку грамот. Виділяється зв'язок міста з волостю, прояви його політичного життя, студіюється інститут тогочасного міського права, компетенції міста та його функції. В наступних двох розділах автор розглядає боротьбу у містах між старими та новими правовими нормами, багато уваги приділяє функціям намісника державця, його статусу та статтям прибутків⁴⁴. Це дослідження має непересічне значення для розуміння особливості історичних умов на момент запровадження магдебурзького права у містах ВКЛ. Цікавою, хоч і недосконалою, є класифікація міст, яка кладеться в основу даного дослідження. Автор постійно оперує поняттям «велике» та «мале» місто, втім чітко не окреслює, що саме має на увазі. Наскільки можна зрозуміти з контексту, автор виходить не з розміру міста, не з кількості його населення, а з історичної традиції даного міста та його колишнього політичного статусу. Таким чином, до малих міст автор відносить насамперед ті давні міста, що не встигли свого часу домогтися вольностей та привілеїв, а також ті нові міста, що виникли вже за литовської доби як оборонні пункти та економічні центри. Такий поділ є досить своєрідним і цікавим хоч би тому, що в основу його покладено принцип надання привілеїв, але він нечіткий, а тому недосконалий. Праця О. Грушевського мала бути імпульсом і базою для подальшого дослідження історії міст ВКЛ, в тому числі її правових аспектів. Але оскільки автор її був репресований у 1937 р., ця монографія, як і більшість робіт вченого, залишилась мало відомою наступним поколінням істориків.

В галузі урбаністики працювали також інші члени Історико-географічної комісії ВУАН. Ольга Грушевська, дружина О. Грушевського, вивчала скарги київських міщан на порушення їх прав та гетьманські універсали, які були ними викликані⁴⁵. В цьому ж ключі працював і С. Шамрай, вивчаючи історію м. Барішполя та його магдебурґії, досліджуючи соціальний склад населення,

⁴³ *Гермайзе О.* [рец.] А.С. Грушевский. Города великого княжества Литовского в XIV–XVI в. Старина и борьба за старину. — К., 1918 // Україна. — 1924. — Кн. 1–2. — С. 192.

⁴⁴ *Грушевский А.* Города великого княжества Литовского в XIV–XVI в. Старина и борьба за старину. — К., 1918. — С. 7–124.

⁴⁵ *Грушевська О.* Гетьманські універсали м. Київ // Історико-географічний збірник. — Т. 2. — С. 23–34.

співжиття окремих верств міщанства тощо⁴⁶. Г. Шамрай досліджувала чернігівські ратушні скарги, виклавши зміст скарг на порушення прав магістрату переважно полковою старшиною⁴⁷, та соціальний склад міщанської верстви, в тому числі і міст-магдебургій⁴⁸. Щоправда, останні дослідження стосуються XVIII ст., коли магдебургія практично пережила себе.

В міжвоєнні роки історико-правові питання вивчались українськими істориками і за межами радянської України. Лекції з історії українського права читались у Львівському Таємному Університеті (1920–1925) та в Українському Вільному Університеті (УВУ) в Празі (з 1921), а згодом і у Мюнхені (вже з 1945). Між ученими підтримувались тісні контакти.

Щоправда, спершу ідея викладання історії українського права з'явилась таки в Києві. Деякий час, за даними Я. Падоха, в Київському університеті читались лекції з цієї дисципліни професором Кам'янець-Подільського університету П. Клименком, а на кафедрі Кам'янець-Подільського університету 1919 р. був запрошений М. Чубатий, однак «з уваги на воєнні зміни він цього становища не перейняв»⁴⁹. Значно більше відомостей збереглося про викладання цієї дисципліни у Львівському Таємному Університеті, що започатковуються на початку 1920 р. (лекції ж в УВУ у Відні розпочались лише в січні 1921 р.). Читав історію українського права у Львові учень М. Грушевського М. Чубатий, який, за визначенням Я. Падоха, «був справжнім основоположником науки історії українського права як людина, що першою розпочала викладати цю ділянку українознавства і що першою виготувала, хоч і дуже неповний, курс того предмету та встановила його систему»⁵⁰. Підручник М. Чубатого «Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права» мав кілька перевидань, що засвідчувало його багаторічну непересічну вартість: перше і друге видання 1921 та 1922 рр. вийшли у Львові силами студентів Таємного університету, третє видання здійснене в Мюнхені 1947 р. для студентів УВУ (в одній рубриці із книгою Л. Окіншевича про державний лад Гетьманщини, що мала часово розширити діапазон попередніх томів) та перевидане 1954 р. вже у формі книги (попередні

---

⁴⁶ Шамрай С. До історії м. Баришполя у XVIII ст. // Там само. — Т. 1. — С. 93–120; Шамрай С. Місто Баришполь у XVIII в. // Там само. — Т. 2. — С. 35–85.

⁴⁷ Шамрай Г. Чернігівські ратушні скарги // Там само. — Т. 1. — С. 40–52.

⁴⁸ Шамрай Г. До історії лівобережних міст у половині XVIII в. // Там само. — Т. 2. — С. 159–168.

⁴⁹ Падох Я. Предмет історії українського права в УВУ й його викладачі (1921–81). — С. 1033–1034.

⁵⁰ Там само. — С. 1046. Варто згадати, що високою оцінкою діяльності М. Чубатого і визнанням заслуг перед українською наукою було обрання його в 1947 р. професором (по суті, почесним, бо він так ніколи і не викладав в УВУ) церковного права правничого відділу УВУ (Див.: Лист М. Чубатого до Л. Окіншевича від 3 червня 1947 р. // Archives Shevchenko Scientific Society Library. — Архів Лева Окіншевича. Листування. 1943–1950 рр. — Арк. 3 зв.).

видання були у формі скрипту), виданої знову таки ж УВУ. І хоч сам М. Чубатий безпосередньо проблемами магдебурзького права не займався, але значення його роботи для розвитку науки досить велике, і не лише як науковця, але як громадського діяча, що вже у повоєнні роки багато зробив для її підтримки на еміграції.

Між українськими дослідниками в різних країнах налагоджуються різнопланові зв'язки. Найбільш плідними були особисті взаємини, що найчастіше проявлялись в обміні літературою та науковою інформацією. Про таку співпрацю між львівськими та київськими вченими згадує М. Чубатий в листі до Л. Окіншевича від 10 вересня 1946 р.: «Ваші праці за часів професора Грушевського в Академії, мого вчителя, дуже мені подобались солідністю та величезним запасом матеріалу, що Ви ним оперували. Всі видання Комісії історії Українського Права я все діставав, та за Вашою працею пильно слідкував. Там у Вас був мій учень з Українського Тайного Університету у Львові — Сосенко, той він дбав, щоби ніяка цікава книжка з тої ділянки не пропала для мене»⁵¹. Співробітництво між інституціями, як правило, було менш плідним, але й воно налагоджувалось. В міжвоєнний період львівські і київські дослідники організовували співпрацю на рівні УАН та НТШ. І. Крипякевич у своїй «Записці про кооперацію галицьких дослідників з Українською Академією Наук в обсягу історичних наук» зазначив: «Розпочаті від пару літ зносини галицьких учених з Українською Академією Наук та зв'язаними з нею установами, хоч мали характер здебільша випадковий та неперіодичний, виявили велику користь для обох сторін, — зі зростом і поширенням наукової праці по обох боках кордону показується конечним не тільки інтензивне продовження цієї співпраці, але також уведення її у постійні норми і більш широку систему»⁵². До речі, серед завдань цієї співпраці І. Крипякевич висуває ідею видання монографій окремих міст, що передбачали б і вивчення правових аспектів міського життя XVI–XVIII ст., а для «доцільної організації дослідів потрібний організаційний центр у Львові, що стояв би у постійних зв'язках з Комісією Західної України у Києві»⁵³. Однак ці плани так і залишились нездійсненими. Та слід зауважити, що Львів і львівські дослідники завжди залишались в полі зору українських вчених, зокрема, представники львівської наукової громадськості брали активну участь в Українському науковому з'їзді у Празі 1926 р.

⁵¹ Archives Shevchenko Scientific Society Library. — Архів Лева Окіншевича. Листування. 1943–1950. — С. 2

⁵² Архів І. Крип'якевича. — Папка 150: Матеріали НТШ. — Записка про кооперацію галицьких дослідників з Українською Академією Наук в обсягу історичних наук. — С. 1.

⁵³ Там само. — С. 3–4. Детальніше див.: *Гошко Т.* До історії зв'язків галицьких дослідників з ВУАН у 1920-х роках // Український археографічний щорічник. — Вип. 10–11. — К., 2006. — С. 849–852; *Гошко Т.* Іван Крип'якевич — ініціатор співпраці галицьких дослідників із ВУАН // Укр. іст. журн. — 2010. — № 4. — С. 128–142.

(НТШ у Львові було одним із його співорганізаторів)⁵⁴, а про те, як цінували львівську історико-правничу школу⁵⁵, свідчить звернення київських вчених за рецензією до П. Домбковського⁵⁶.

Саме в першій чверті ХХ ст., не лише в Україні, але і за її межами, незалежно виникають ідеї академічного дослідження українського права і німецького права як його складової. Достатньо назвати імена Р. Лашенка, Ф. Щербини, А. Яковліва та інших, які на той час волею долі опинились у Празі (УВУ)⁵⁷. Причому, в УВУ започатковано не лише викладання відповідних дисциплін, але і провадилась ґрунтовна дослідницька робота⁵⁸. В цьому руслі була й ініціатива Р. Лашенка про створення при правничому факультеті УВУ в Празі Українського правничого товариства (Р. Лашенко був першим його головою, а заступником — В. Старосольський)⁵⁹, одним з основних завдань якого, як зазначалось в статуті Товариства, затвердженому чеською владою 17 березня 1923 р., було розроблення проблем «головно українського права»⁶⁰. І хоч за перші 5 років на його засіданнях було проголошено 69 наукових доповідей, проблема німецького права не була темою спеціальних досліджень, але, видається, не стільки через брак інтересу до неї, як через брак джерельного матеріалу, без якого годі було сподіватись на справді фахові висновки. Однак тема піднімалась в межах іншої ширшої проблематики⁶¹.

---

⁵⁴ Див.: Український науковий з'їзд у Празі (3–7 жовтня 1926 р.). Звідомлення президії Організаційної Комісії з'їзду. — Прага, 1928. — С. 3, 11.

⁵⁵ Детально див: *Гошко Т.* Дослідження історії міського самоврядування ХІV–ХVІІ ст. польськими істориками Львова (початок ХХ ст.) // Львів: місто — суспільство — культура. — Т. 3: (Спеціальний випуск Вісника Львівського університету). Серія історична. — Львів, 1999. — С. 396–408.

⁵⁶ Див.: *Ульяновський В.* Корпус магдебурзьких грамот українським містам: забутий проект. — С. 120.

⁵⁷ Перелік викладачів правничого факультету УВУ в Празі та Української Господарської Академії в Подєбрадах на кінець 20-х рр. див.: Архів УВАН у США. — Лист Галини Лашенко-Тетеревникової до Володимира Дорошенка від 18. X. 1954 р. — С. І.

⁵⁸ Див.: *Падох Я.* Предмет історії українського права в УВУ й його викладачі (1921–81). — С. 1029–1049; *Яковлів А.* Наукова праця української міграції в галузі права // Український науковий з'їзд у Празі. — Прага, 1934. — С. 107–112.

⁵⁹ Засноване 1923 р., вже через рік товариство отримало листа з Тарнова, тодішнього осередку української еміграції на теренах Польщі, з повідомленням, що свої засідання відновили члени Київського Українського Правничого Товариства, що перебувають в Тарнові, а 1925 р. празьке Українське Правниче Товариство вступило до складу Українського Академічного Комітету — центральної організації, яка об'єднувала українські наукові інституції та Товариства в ЧСР (Див.: Архів УВАН у США. — Лист Галини Лашенко-Тетеревникової до Володимира Дорошенка від 18. X. 1954 р. — С. 7–8).

⁶⁰ Там само. — С. 8.

⁶¹ Принагідно варто відзначити, що в рамках діяльності Товариства було підготовлено ряд компаративних студій щодо впливів на українське право прав сусідніх народів, зокрема, доповідь про впливи угорського права на литовсько-руське зробив

Питання магдебурзького права, поряд з низкою інших проблем українського права, в тому числі литовсько-польської доби, піднімав професор УВУ Р. Лашенко (1878–1929). Хоч за назвою його дослідження магдебурзьке право вважається елементом українського права, реально ж автор виходить з постулату, що «норми чужого, нав'язаного населенню наших міст, права мусіли викликати цілу «революцію» в місцевих взаємовідносинах, бо норми цього права не мали нічого спільного з нормами права звичаєвого, національного, на підставі якого правувалися до того українські міста... На підставі норм права магдебурзького місто цілковито відривалось від своєї округи, і його населення залишалось у своїх городських стінах зі своїми виборними на німецький зразок властями — бурмистрами, радами і лавами»⁶². Це досить традиційне для української історіографії бачення проблеми. Причому, автор підкреслює подібну ситуацію і для польських земель: «Наскільки були міцні впливи права німецького в стародавній Польщі, свідчить хоча б те, що в деяких суміжних з Німеччиною польських територіях право німецьке сприяло майже цілковитому винародненню місцевого польського елементу»⁶³. Причинами запровадження магдебурзького права в українських містах, на думку Р. Лашенка, було як економічне піднесення міст, так і їх полонізація. Однак тією чи іншою мірою воно зберігалось і у XVIII ст., «в полкових і сотенних судах його норми часто розглядали як доповнення до Литовського статуту»⁶⁴. Не особливо високо оцінює Р. Лашенко і заслуги магдебургії у поширенні демократичних засад в Україні, оскільки першість у цьому віддається елементам вічевого ладу Русі. Таке трактування міського самоврядування не було оригінальним, але цінне як спроба не історичного, а правничого його розгляду. Характерно, що дослідження магдебурзького права в Україні Р. Лашенко починає з короткого огляду його витоків на німецькому ґрунті, підкреслюючи, що «ці закони, що примінявались в Магдебурзі і були з Німеччини занесені в Польщу, і склали право німецьке, тевтонське, або магдебурзьке в Польщі»⁶⁵, зрозуміло, що лише через польські трансформації воно було занесене в Україну. Тобто, Р. Лашенко у своєму дослідженні підняв цілий ряд тих питань, які довгий час будуть дискусійними в історіографії міського самоврядування за

Р. Лашенко (доповідь не опублікована), про старочеське — А. Яковлів (*Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське доби литовської XV–XVI в.* — Прага, 1929; див. також: *Яковлів А. Наукова праця української еміграції в галузі права.* — С. 108–109).

⁶² *Лашенко Р. Лекції по історії українського права.* — Ч. 2: Литовсько-польська доба. — Вип. 1: Пам'ятники права. — Прага, 1924. — С. 53–54.

⁶³ Там само. — С. 61.

⁶⁴ Там само. — С. 63.

⁶⁵ Там само. — С. 52.

німецьким правом⁶⁶. Книга Р. Лашенка була досить високо оцінена і в радянській Україні, як «потрібна і своєчасна», як книга написана в кращих традиціях світової науки права⁶⁷.

Працював у цій царині А. Яковлів, який написав німецькомовні роботи з проблеми і тим познайомив європейського читача з одним із аспектів українського права, продемонструвавши включеність України в європейське правове поле ще від давніх часів. Періоди написання цих робіт можуть звичайно викликати алузію з їх кон'юнктурністю, зрештою це повністю не можна і відкидати, але їх насиченість матеріалом, глибока науковість не дають права ставити під сумнів їх вартість.

Передував дослідженню А. Яковліва короткий огляд проблеми Д. Дорошенком в досить різноплановій статті щодо німецького права в Україні⁶⁸ (стаття відноситься до берлінського періоду життя історика⁶⁹). Науковець подає стислий огляд функціонування магдебурзького права в Україні, по ходу аналізуючи досягнення української та польської історіографії з його вивчення. При тому Д. Дорошенко показує поширення німецького права на українських теренах в основному через польських колоністів. Коротко спиняється автор на специфіці функціонування німецького права в козацькій державі, і що особливо цікаво в контексті української історіографії загалом, досить лапідарно показує спроби його кодифікації у XVIII ст. Стаття Д. Дорошенка була відповідно оцінена на Другому українському науковому з'їзді у Празі⁷⁰.

Однак чи не найбільше зробив для дослідження питання магдебурзького права в містах України А. Яковлів. Інтерес до проблем, пов'язаних з магдебурзьким правом, з'явився у нього досить рано. Ще на початку 30-х років він прочитав на засіданні Історико-філологічного товариства доповідь «Що таке гайний суд»⁷¹. На жаль, більшість доповідей, прочитаних на засіданнях

---

⁶⁶ Детально див.: *Гошко Т.* Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV–XVII ст. — Львів, 2002. — С. 12–58.

⁶⁷ *Окиншевич Л.* Проф. Р. Лашенко. «Лекції по історії українського права — ч. I: Княжа доба». — Прага, 1923. — 146 с. // Україна. — 1925. — Кн. 5. — С. 147–149; див. також: *Полеміка і зауваження // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права.* — Вип. 3. — С. 382–420.

⁶⁸ *Dorošenko D.* Das deutsche Recht in der Ukraine // *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte.* — Bd. V. — Berlin, 1931. — № 4. — S. 502–520.

⁶⁹ Див.: *Бурім Д.* Науково-організаційна, викладацька та дослідницька діяльність Д.І. Дорошенка в перший період існування Українського наукового інституту в Берліні (1926–1931 рр.) // *Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.* Зб. праць молодих вчених та аспірантів. — К., 1997. — Т. 2. — С. 491–511; *Бурім Д.* Наука та політика в житті української еміграції. Листи Дмитра Дорошенка та Сергія Шелухина // *Київська старовина.* — № 2. — К., 2012. — С. 98–113.

⁷⁰ Див.: *Яковлів А.* Наукова праця української еміграції в галузі права. — С. 108.

⁷¹ Там само. — С. 109.

різних наукових товариств у Празі, так і залишилась неопублікованою. Таким чином, далеко не на початку 40-х років, і не на замовлення німецької влади⁷² почав професор А. Яковлів вивчати елементи німецького права в Україні. Зрештою, ще у 1906 р. він опублікував у журналі «Україна» розвідку про конфронтацію канівських і черкаських міщан з відповідними магістратами⁷³.

А в 1930-ті рр. в УВУ в рамках курсу історії України проф. А. Яковлів читав «Історію кодифікації українського права», зокрема, про кодекс «Прав, по которым судится Малороссийский народ» (2 год. на тиждень) студентам історико-філологічного відділу так званого філософічного факультету та студентам факультету права і суспільних наук. В наступному, 1935 р. студентам тих же факультетів він читав курс «Історія державного права України 17–18 ст.». Щоправда, вже в наступному академічному році ці курси не читались, а Яковлів викладав лише на правничому відділі цивільне право і цивільний процес⁷⁴. Однак він підготував ряд ґрунтовних публікацій на цю тему. Це доволі цікава традиція, яка перегукується із системою дослідницької роботи в давніх європейських університетах. Така ж форма

⁷² «На початку окупації німецька влада задекларувала підтримку українства, в тому числі наукових студій в галузі україністики. Починаючи з 1941 р., вчені-гуманісти Українського Вільного Університету в Празі розпочали серію видань про німецько-українські зв'язки. При цьому в більшості праць йшлося про німецькі впливи на українські землі й населення. Ці роботи замовлялися і видавалися німецькою стороною. Цілком очевидно, що з боку німецьких владних структур це було ідеологічне замовлення, котре певною мірою виправдовувало окупацію (як нову хвилю благотворного німецького впливу)» (Див.: *Ульяновський В.* Корпус магдебурзьких грамот українським містам: забутий проект. — С. 117; документи щодо українсько-німецької співпраці в галузі історії німецького права в Україні див.: Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20–40-х років ХХ століття. — С. 76–188). Видається, однак, що взаємини між українськими національними силами і німецькою владою були значно складнішими. Тим більше, що інтерес до Німеччини як у науковому плані, так і в політичному не був породженням 40-х чи навіть 30-х рр. Зрештою, і А. Яковлів, і Д. Дорошенко, і М. Василенко у свій час були активними гетьманцями (Див.: *Du Quenois P.* The Skoropads'ky Hetmanate and the Ukrainian National Idea // *The Ukrainian Quarterly*. — Vol. LVI. — 2000. — № 3. — P. 245–271), а отже, ще в добу Української революції робили ставку на Німеччину. Їх політичні інтереси пов'язувались із науковими, а це не особливо залежало від політичної кон'юнктури у Німеччині.

⁷³ *Яковлів А.* Бунт черкасців і каневців р. 1563. Нарис з життя українських міст // *Україна*. — Т. 1. — К., 1906. — С. 81–96. Про ранній період творчості А. Яковліва, серед іншого, див.: *Петрик А.* Андрій Яковлів (1872–1955): нарис життя та діяльності // *Український історичний збірник*. — Вип. 14. — К., 2011. — С. 261–270.

⁷⁴ Програма викладів Українського вільного університету в Празі в зимовім півроці 1933–34 рр. — Прага, 1933. — С. 3; Програма викладів Українського вільного університету в Празі в літнім півроці 1935 р. — Прага, 1935. — С. 3; Програма викладів Українського вільного університету в Празі в літнім півроці 1936 р. — Прага, 1936. — С. 8.

верифікації своїх наукових ідей перед публікацією — доповіді на засіданнях наукових товариств, лекційні курси — характерна була віддавна і для Львівського університету, вона ж була прийнята членами НТШ у Львові⁷⁵.

Що ж до роботи А. Яковліва над даною проблематикою, то варто відмітити її етапність. Першим кроком стала постановка проблеми, чому проект кодексу «Прав, по которым судится малороссийский народ» не був офіційно затверджений. Спираючись на ряд документальних публікацій та на дослідження, зокрема, О. Кістяківського, І. Теличенка, М. Василенка, А. Яковлів дає відповідь, згідно з якою кодекс не набув статусу офіційного документу не з вини російського уряду чи браку в Сенаті кваліфікованих кадрів, а через позицію української сторони. Це твердження опирається насамперед (оскільки сам кодекс автор оцінює дуже високо⁷⁶) на значимість для українського суспільства діючих у XVIII ст. норм магдебурзького права та Литовського Статуту: «...Як переклад джерел українського права — Литовського Статуту й Магдебурзького права — на російську мову, так і звод їх в один, новий кодекс, викликані потребами російського уряду й його органів, не зустріли прихильного відношення в Україні. Навпаки, певні, національно-консервативні кола українського суспільства поставились підозріло, а то й вороже до розпоряджень російського уряду, боячись, що з виданням кодексу буде перервано традицію стверджених договорами прав і вольностей України. Після закінчення кодексу силами українських правників ніхто з українського боку не реклямував його затвердження, а коли кодекс було повернуто Сенатом, для перегляду, то старшинська рада відмовилась переглядати, та прохала залишити непорушним по давньому Литовський Статут і Магдебурзьке право. Таким чином, кодекс не здобув затвердження не тому, що про нього “навмисно забув Сенат”, а тому, що його відкинув гетьманський уряд в згоді з Старшинською Радою з мотивів національно-політичного характеру. Внаслідок цього Статут і Магдебурзьке право залишались як основне джерело права й після скасування автономії України й

---

⁷⁵ Див.: *Гошко Т.* Дослідження історії міського самоврядування XIV–XVII ст. польськими істориками Львова (початок XX ст.) // Львів: місто — суспільство — культура. — Т. 2. — Львів, 1999. — С. 396–408.

⁷⁶ Так, підводячи підсумок, А. Яковлів зазначає: «Повнотою і якістю змісту, способом викладу норм закону й абстрактних правових дефініцій та досконалою юридичною термінологією Кодекс далеко перевищував існуючі тоді підручні правові книги. Тому він значно був поширений в Україні, про що свідчить велика кількість списків, що дійшли до нас; по ньому вивчали українське право й використовували його як авторитетний й досконалий підручник-коментар до Литовського Статуту й Магдебурзького права. Для історії українського права й правових ідей Кодекс “Права по которым судится малороссийский народ” був і залишається надзвичайно цінним пам’ятником, який свідчить про те, що в Україні правові концепції на початку XVIII в. досягли високого ступеня розвитку, а тодішні українські правники стояли нарівні з найвидатнішими європейськими правниками» (*Яковлів А.* До історії кодифікації українського права XVIII в. — С. 79).

системи статуткових судів»⁷⁷. Ця тема була розвинута А. Яковлівим в статті 1942 р. «Німецьке право в працях українських правників XVIII ст.» (практично повністю побудованій на збірнику «Матеріалів по історії українського права» та передмові М. Василенка.) та в його монографії з історії німецького права в Україні⁷⁸. Саме в цей період звертається А. Яковлів до питання взаємозв'язку норм магдебурзького права і Литовського Статуту. Їх переплетення яскраво показують правові кодекси XVIII ст., що добре прослідковано А. Яковлівим. Зокрема, аналізуючи опублікований М. Василенком «Краткий Свод Статута», він зазначає: «Назва праці не відповідає її змістові, бо, крім Литовського Статута, в праці вміщено цитати з інших джерел, переважно німецького права», «в “Кратком Своде” автор вмістив норми Магдебурзького й Хельмінського права», «автор “Краткого Своду” подав з німецького права переважно норми, що стосуються до інститутів цивільного права й процесу. З кримінального права подано тільки дві-три цитати, решту норм кримінального права й процесу автор доповнив з Литовського Статуту»⁷⁹. Проведене дослідження підкреслювало нерозривність функціонування магдебурзького права та Литовського Статуту на теренах України, причому, кожен з них мав свою домінуючу ділянку. В своїх подальших студіях А. Яковлів розвинув тему, і, спираючись на спеціальне ґрунтовне дослідження Н. Максимейка стосовно впливів німецького права на Литовський Статут 1588 р., довів, «що значна частина матеріального кримінального права й система кар Статуту збудована на німецьких джерелах (*Speculum Saxonum*, *Jus Municipale*, *Constitutio Criminalis Carolina*). Запозичення кодифікаторами Литовського Статуту норм німецького права — надзвичайно важливий і цікавий факт для з'ясування питання про джерела Кодексу 1743 р. Виявляється, що хоч Кодифікаційна Комісія вважала Статут за “переднейшее право” і хоч на підставі цього давала його нормам перевагу перед німецьким правом, проте, цим вона тільки збільшувала запозичення і впливи того ж таки німецького права на Кодекс 1743 р.»⁸⁰. Причому значного впливу німецького права зазнав не лише Статут 1588 р., а й 1566 р., що пов'язувалось із запровадженням у Литві польської системи шляхетських судів. Відповідно, наступний Статут вже зазнав впливів не лише німецького, а й

⁷⁷ Яковлів А. До історії кодифікації українського права XVIII в. — С. 78.

⁷⁸ Яковлів А. Німецьке право в працях українських правників XVIII ст. // Науковий збірник Українського Вільного Університету в Празі. — Т. III. — Прага, 1942 — С. 405–413; *Jakowliv A. Das deutsche Recht in der Ukraine.* — Leipzig, 1942. — S. 26.

⁷⁹ Яковлів А. Німецьке право в працях українських правників XVIII ст. — С. 419, 420, 423.

⁸⁰ Яковлів А. Український кодекс 1743 року «Права по котрым судится малоросийский народ», його історія, джерела та систематичний виклад змісту // Записки НТШ. — Т. CLIX. — Мюнхен, 1949. — С. 40.

римського права, але опосередковано через німецьке, зокрема, через глоси кодексів німецького права⁸¹.

Впливи магдебурзького права в Україні, що позначилось на кодексі 1743 р., А. Яковлів показав і в доповіді 1940 р. в Українському Історико-Філологічному Товаристві в Празі. Тут проаналізовано два специфічні типи джерел кодексу, а саме джерела, які згадуються в кодексі, але з яких не подано цитат, та джерела, які, навпаки, цитуються, однак про які немає відомостей в літературі. До першої групи відносяться три праці німецького криміналіста Бенедикта Карпцова, які були у повсякденному вжитку в Київському магістраті і саме звідти були одержані Комісією по складанню кодексу для опрацювання. Доведення цього факту дало підстави А. Яковліву заперечити думку В. Антоновича про нерозуміння українськими міщанами потреби вивчення статей магдебурзького права і твердити: «Київський магістрат мав і керувався не лише правними книгами Яскерса, Щербича й Гроїцького, ба й творами найвидатнішого тогочасного німецького криміналіста, Б. Карпцова. Це безперечний доказ того, що українські магдебургії мали серед своїх вйтів, бурмистрів, радників і міських писарів високоосвічених правників, які цитували норми магдебурзького права свідомо і які мали можливість вирішувати часом трудні і складні правні казуси, а що серед міщан існувала думка про потребу вивчення німецького міського права, про це свідчить те, що Київський магістрат добув і користувався творами Б. Карпцова»⁸². Опосередковано обізнаність українських міщан із нормами магдебурзького права засвідчує використання Комісією у роботі над кодексом 1743 р. серед ряду інших праць Б. Гроїцького і такої не особливо поширеної його роботи, як «Obogona sierot y widow...», яку А. Яковлів відносить до другої групи аналізованих ним джерел. Гроїцький був добре обізнаний із тогочасною світовою правничою літературою, зокрема, з творами фламандського правника Й. Дамгудера, до праць якого неодноразово звертався в своїх роботах, та італійського правника Б. Кавалькані. «Оборона сиріт і вдів» Гроїцького власне є авторською переробкою їхніх праць, що опубліковані в 1586⁸³. Це ще раз мало засвідчити європейський характер міського права, що функціонувало в Україні. А. Яковлів явно переоцінював правову обізнаність українських міщан, і якщо його висновки ще можна якось припасувати до великих міст, то щодо малих вони зовсім не виправдані. Розвідка А. Яковліва була опублікована до 200-річчя кодексу «Права, по которым судится малороссийский народ». Варто відзначити, що

---

⁸¹ Там само. — С. 39.

⁸² Яковлев А. Нові джерела кодексу: «Права по которым судится Малороссийскій Народ» // Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. — Т. 5. — Прага, 1944. — С. 75.

⁸³ Там само. — С. 77.

проблему А. Яковлів комплексно і досить повно висвітлив у своїй монографії «Das deutsche Recht in der Ukraine»⁸⁴.

Над питаннями, пов'язаними із магдебурзьким правом, зокрема, із використанням норм цього права при складанні кодексу «Права по которым судится малороссийский народ», А. Яковлів продовжував працювати і в повоєнний час (що додатково, на мій погляд, засвідчує сталість і некон'юнктурність його інтересу до проблеми). Наскільки важливою для нього була ця праця, засвідчує хоча б його старання, попри всілякі перешкоди і негаразди, видати цю монографію. Зокрема, в листі до тодішнього декана правничого факультету УВУ в Мюнхені Л. Окіншевича 75-літній вчений писав з Бельгії: «Я дуже бажав би видрукувати частину моєї монографії про Кодекс 1743 р., в якій подано систематичний виклад змісту цього пам'ятника українського права. З огляду на те, що закордоном нігде нема видання проф. Кистяковського, цей виклад міг би до певної міри замінити повний текст кодексу. До речі до викладу додається 52 тексти буквального змісту найцікавіших норм Кодексу. Для студентів, що слухають історію українського права, цей виклад міг би вповні заступити текст кодексу і дав би матеріал для студій. Я міг би передрукувати виклад у моїй монографії та додати вступ, в якому дав би історію тексту, працю Кодифікаційної комісії коротко. Якби УВУ згодився надрукувати, хоч би на ціклостилі, цю працю, то я був би дуже задоволений, що хоч частина моєї праці буде використана слухачами нашого УВУ»⁸⁵. В 1949 р. окремим томом Записок НТШ ця праця А. Яковліва таки побачила світ⁸⁶.

Всі джерела німецького права, які використовувались Комісією для складання кодексу 1743 р., А. Яковлів поділяє на три групи: «до першої належать джерела, що були названі в царських указах, як “права Магдебургские и Саксонские”, які комісія назвала “Зерцалом Саксонским”, “с приложением при нем особливо артикулами прав: Магдебургского или Гражданского (то б то городского) и Хелминского” та “Порядок”; до другої групи належать джерела, які комісія використала і цитувала під текстом, але про них не згадала в своїх звітах та в передмові до кодексу; до третьої належать джерела, які Комісія використала, але не подала з них цитат»⁸⁷. Найцікавішим, на мій погляд, у цьому розділі є постановка питання про хелмінське право в Україні. Яковлів виправив помилку Комісії щодо авторства використовуваного нею списку хелмінського права, довівши, що належить він перу не П. Щербича, а польського правника П. Кушевича. По

⁸⁴ *Jakowliw A. Das deutsche Recht in der Ukraine.* — S. 26–50.

⁸⁵ Лист А. Яковліва до Л. Окіншевича від 21.10.1947 р. // Archives Shevchenko Scientific Society Library. — Архів Лева Окіншевича. Листування. 1943–50 pp. — С. 5.

⁸⁶ *Яковлів А. Український кодекс 1743 року «Права по которым судится малороссийский народ»...* — 211 с.

⁸⁷ Там само. — С. 40.

суті, ці короткі нотатки заклали основу (яка, на жаль, в українській історіографії не була вповні використана⁸⁸) дослідження хелмінського права на українських теренах.

Як видно з усього сказаного, ніхто (у всякому випадку, в українській історіографії ХХ ст.) не зробив для вивчення міського самоврядування в Україні так багато і не написав так кваліфіковано і академічно, як А. Яковлів. І ця його робота ані не почалася, ані не закінчилась разом із офіційною політикою німецьких властей, спрямованою на підтримку досліджень «німецьких впливів» на слов'ян. Думаю, ми маємо право лише говорити про вдале використання політичної ситуації українськими вченими для активізації і реалізації (принаймні, часткової) своїх давніх наукових інтересів, що, безумовно, збагатило нашу науку⁸⁹. Тут таки слід згадати, що подібна «кон'юнктура» просто не до порівняння з писаннями, які досить часто випадали з категорії наукових, підрадянських учених навколо «патологічної» німецької ідеї поширення своєї культури на схід⁹⁰.

---

⁸⁸ Останнім часом в Україні з'явилися напрацювання в галузі Хелмінського права, але ці дослідження не можна назвати вдалим через компілятивність і відсутність опертя на джерельний матеріал (Див.: *Кобилецький М.* Хелмінське (кульменське) право // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 1. — С. 120–125; *Його ж.* Магдебурзьке право в Україні (XIV — перша половина XIX ст.). — Львів, 2008. — С. 163–171; *Дмитришин Ю.* Виникнення хелмінського (кульмського) права // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць. — Вип. 17. — Харків 2009. — С. 165–174. // http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dbms/2009_17/Dmitrishin.pdf; *Дмитришин Ю.* Організація міського самоврядування за хелмінським правом // Вісник Львівського університету. Серія юридична. — Вип. 54. — С. 61–67 // http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlnu_yu/2011_54/061hst54.pdf; *Дмитришин Ю.* Хелмінське право як джерело «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. — Вип. 56. — Львів, 2012. — С. 103–110 // http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlnu_yu/2012_56/103hst56.pdf та ін.

⁸⁹ Що ж стосується роботи українських істориків над проблемою міського самоврядування, як і над багатьма іншими історико-правничими темами, в окупованому німцями Києві, то це потребує ще окремих студій. Тут лише варто зазначити, що до цієї роботи були залучені такі відомі вчені, як Н. Полонська-Василенко (завідувала Центральним архівом давніх актів), Л. Окіншевич (був професором і деканом правничого факультету відновленого Київського університету аж до його закриття, а згодом працював у Науково-дослідному інституті краєзнавства (див.: *Падох Я.* Лев Окіншевич видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — С. 19–23), О. Оглоблин, М. Геппенер, В. Міяковський, харківський професор В. Дубровський. Київська група мала тісні взаємини з дослідниками у Празі, зокрема, з А. Яковлівим (див.: *Ульяновський В.* Корпус магдебурзьких грамот українським містам: забутий проєкт. — С. 119; *Андрейцев В., Ульяновський В., Короткий В.* Забутий проєкт видання корпусу магдебурзьких грамот українським містам // Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проєкти видання 20–40-х років ХХ століття. — С. 25–26) та із львівським професором П. Домбковським.

⁹⁰ Детально див.: *Гошко Т.* Російська та білоруська історіографія проблеми німецької колонізації та магдебурзького права у Східній Європі XIV–XVII ст. // Матеріали

Непомірна ідеологізація радянської історичної науки, починаючи з 1930-х років, стала справжньою її трагедією. Наукове дослідження було втиснене в прокрустове ложе не лише авторських упереджень, а й чіткого соціального замовлення, яке посилювалось і ставало дедалі однозначнішим в міру зміцнення авторитарності в державі. І якщо в 20-ті роки допускались певні антиімперські мотиви (зокрема, російська експансія в Україну і Білорусію істориками-марксистами розглядалась як вияв російського імперіалізму), то в 30-х роках стан справ змінився. Центристські традиції старої історіографічної російської школи не просто відроджувались, а значно загострились. А це породжувало як хиби, так і певну поверховість у тематиці, не пов'язаній із спільними перетинами історії України та Росії. Тематично і концептуально українську історіографію намагались не просто знищити, а перетворити в сліпу тінь радянської російської.

В повоєнні роки вивчення давньої історії українських земель не віталось, а якщо і проводились дослідження в цій галузі, то в основному стимулювалось вивчення соціально-економічних та аграрних відносин⁹¹. Однак історія міст і міського самоврядування, хоч не так інтенсивно, як можна було б, все ж вивчалась. І чи не єдиним продовжувачем традицій ВУАН у плані дослідження магдебурзького права був у СРСР В. Отамановський. Склавши 1945 р. екстерном іспити у Краснодарському педагогічному інституті і отримавши диплом історика, він 1946 р. успішно захистив у Московському університеті кандидатську дисертацію «Вінниця, як тип українського міста Південного Правобережжя XIV–XVIII ст.ст. Еволюція правового стану на фоні соціально-економічного розвитку Побужжя XIII–XVII ст. і процес утворення станів. Історико-юридичне дослідження» (у додатку подано не лише карти та план Вінниці, але й привілеї XVI–XVII ст.)⁹². Вже через 10 років у Ленінградському університеті він захищає докторську дисертацію «Міста Правобережної України під пануванням шляхетської Польщі від середини XVII до кінця XVIII ст. (Проблема виникнення і розвитку українського

засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові (1995–1997 рр.). — Львів, 1998. — С. 31–67.

⁹¹ Співвідношення тематики досліджень українськими істориків яскраво видно у історіографічних роботах за 1946–1975 рр. (Див: *Бейліс О., Кутик В.* Дослідження історії зарубіжних слов'янських країн в Українській РСР (1946–1971 рр.) // Українське слов'янознавство. — 1973. — № 8. — С. 3–38; *Якубський В.* Про основну тенденцію в соціально-економічному розвитку пізньофеодальної Польщі (огляд радянської історіографії) // Українське слов'янознавство. — 1975. — № 12. — С. 88–93).

⁹² *Отмановский В.* Винница как тип украинского города южного Правобережья XVIII в.: эволюция правового положения и устройства на фоне социально-экономического развития Брацлавщины XVII–XVIII вв. и процесса образования городского сословия: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Симферополь, 1949. — 22 с.

феодалного міста»⁹³. Наукову вартість цієї роботи підсилює той факт, що низка використаних В. Отамановським архівних матеріалів не збереглась. Однією з найфаховіших і ґрунтовних для української радянської історіографії була єдина опублікована на цю тему стаття В. Отамановського «Розвиток міського устрою на Україні в XIV–XVIII ст. і маґдебурзьке право»⁹⁴.

Після ліквідації вищезгаданих комісій ВУАН та репресій проти вчених у радянській Україні центр вивчення правових аспектів історії України переміщується в УВУ, де згодом працювали ті ж Л. Окіншевич, В. Гришко, О. Юрченко. При УВУ була утворена кафедра історії українського права. В результаті роботи цього наукового осередку було видано низку цікавих підручників з історії права України, де робилась спроба історично відмежувати національну правову систему від російської та польської⁹⁵.

В другій половині 40-х років в УВУ була підготована низка авторських курсів лекцій з історії права, частина з яких зачіпає проблему маґдебурзького права в Україні. Серед них і згадана вище робота Л. Окіншевича «Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства». Автор не відмовляється від традиційної для давньої української історіографії, можна сказати, вже класичної позиції про чужорідність маґдебурзького права для України і його негативний вплив. При тому він часто перечить сам собі. Зокрема, говорячи, що «українське місто увійшло в бурхливу добу Хмельниччини... на рецепції чужого права заснованим...»⁹⁶, тут-таки кидає звинувачення: «Для українського міста і українського міщанського стану за період Гетьманщини є характерним те, що влада нової держави, що називає себе владою “Війська Запорізького”, не зовсім і не одразу в повній мірі виявила і відчула себе владою цілого державного комплексу, а не тільки представником інтересів певного стану. Певні риси такого становища справ призводили до того, що українське місто і український міщанський стан були в меншій мірі предметом уваги і турботи української державної влади, ніж козацьке військо і населена їм територія. Внаслідок цього українські міста здобували від московського уряду (а не від гетьманського) підтвердження своїх привілеїв на маґдебурзьке право (чи надання нових привілеїв на маґдебурзьке право містам, які його не мали за

---

⁹³ *Отамановский В.* Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII в. (Проблема возникновения и развития украинского феодального города): Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — Саратов, 1955. — 28 с.

⁹⁴ *Отамановский В.* Развитие городского строя на Украине в XIV–XVIII вв. и маґдебургское право // Вопросы истории. — 1958. — № 3. — С. 122–135.

⁹⁵ *Падох Я.* Предмет історії українського права в УВУ і його викладачі (1921–1981). — С. 1029–1049.

⁹⁶ *Окіншевич Л.* Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства. — С. 76.

польських часів, як це було з Полтавою). Внаслідок цього ті українські міста, де стояли московські військові залоги і перебував московський воєвода, потрапляли раз-у-раз в більшу залежність від цього воєводи і більший зв'язок з ним, ніж це було б доцільно з огляду українських державних інтересів...»⁹⁷. Або у іншому місці відмічається, з одного боку, природність закріплення магдебурзьким правом процесу виділення міщанства в окремий стан і давність цього права на теренах України, а з другого — мова йде про несвоєчасність і негативний вплив німецького права на українські міста. Порівняймо дві цитати: «Міщанський стан був категорією людности, яка найраніше, ще до феодальної доби набула замкнених від інших частин населення рис. На Україні цьому сприяло й те, що ця категорія людности відокремлювалась від іншого населення своїм самоуправлінням, заснованим на нормах магдебурзького права. Надання цього права українським містам мало місце в основі ще за часів Великого князівства Литовського...»⁹⁸ та «Магдебурзьке право, надане польським (і українським) більшим містам, не схоронило їх від занепаду. Це право, що надавало містові самоуправління і чітко відокремлювало міщанський стан, яке в містах Німеччини грало позитивну роль, при переносі його до Польщі і України, де торгівля, промисел і ремесло міст були менш розвинені, фактично виявило себе ліком занадто міцним для організму польського і українського міста. Цей лік не тільки не допомагав, але навпаки руйнував позицію міста в державі, суворе й послідовне відокремлення міста від території, при умовах економічної слабости міста і при умові шляхетського пріоритету в управлінні державою приводило до його занепаду»⁹⁹. Типовий постулат ще з часів народницької історіографії, що апріорі не визнавала будь-яких запозичень, однак автор, як і його попередники, забуває, що магдебурзьке право не було тимчасовою акцією — це норми, які протягом століть визначали життя українських міст. А отже вони мусіли мати серйозний ґрунт під собою і відповідати потребам міщан, які нерідко вели запеклу боротьбу за отримання або збереження магдебурзького права у своєму місті. Зрештою це було артикульовано на теоретичному рівні вже в 30-і роки власне в українській науковій літературі. Зокрема, цілком слушно зазначає А. Андрієвський: «Право є явище соціального порядку. Право є норми — правила, якими нарід керується у своєму житті. Кожен нарід має своє, властиве йому, право, що становить складову частину його культури. ...Самі норми, як теоретичні уявлення, ще не є правом; правом вони стають тоді, як здійснюються у житті; нездійснена норма не є правом; щоб стати правом, вона мусить з області ідеальної (розуму) зійти в

⁹⁷ Там само. — С. 76–77.

⁹⁸ Там само. — С. 75.

⁹⁹ Там само. — С. 18–19.

область реальну, тобто здійснитись у даних конкретних обставинах»¹⁰⁰. Однак цей голос залишився практично не почутим. Все це свідчить про недостатню розробленість проблематики Л. Окіншевичем. Це і зрозуміло. Підручник писався без належної джерельної і літературної бази, що зазначає і сам автор у передмові¹⁰¹. Зрештою, генеральною лінією його інтересів була доба Гетьманщини, а не устрій українських міст, яких він торкається лише принагідно. Але є тут і ряд прогресивних для свого часу думок. Насамперед це розуміння зміни норм магдебурзького права в просторовій площині, тобто розгляд відмінностей між цими нормами в містах різних регіонів навіть в межах однієї української території: «Особлива різниця була поміж становищем міщанського стану в північних містах з давньою традицією міського самоуправління і впливовим економічним положенням міського населення в розвинутому промислі, ремеслі і торгівлі (як от Стародуб) і становищем міщанського стану в південних містах і містечках Гетьманської України, де різниця між козаком, вільним селянином і міщанином була далеко менш різка...»¹⁰². Окрім того, Л. Окіншевич проявив рідкісне для свого часу розуміння недоречності полеміки в українській історіографії навколо узалежнення занепаду українських міст цілком від функціонування у них німецького права: «В науці мала місце цікава полеміка про причини того, що відокремлення міського населення у визначену станову групу на Заході призводило до розквіту міського життя, в Польщі ж, Білорусії й Україні — скорше до занепаду його. Нам здається, що в цьому диспуті сторони взагалі забагато значення надавали самому факту чинності в українських (і білоруських) містах німецького права, і що питання про розквіт або занепад міст в меншій мірі визначалось його підпорядкуванням порядкам, запозиченим з Магдебурга»¹⁰³. Однак свого вирішення цієї надзвичайно складної проблеми Л. Окіншевич так і не запропонував.

Робота Л. Окіншевича стала важливим фактом в системі дослідження магдебурзького права в Україні і зафіксувала тяглість інтересу українських дослідників до зазначеної проблеми. Включеність її в загальну систему

---

¹⁰⁰ Андрієвський А. Право, як соціальне явище // Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присвячений панові президентові чеськословенської республіки проф. др. Т.Г. Масарикові для вшанування 80-х роковин його народження. — Ч. II. — Прага, 1930. — С. 220.

¹⁰¹ Це була загальна проблема для дослідників на еміграції, що можуть засвідчити слова Дмитра Дорошенка з приводу його книжки «Огляд української історіографії» (Прага, 1923), написані у листі до Сергія Шелухіна 17 квітня 1924 р.: «... в мене багато про що не згадано, і все тому, що робота моя, як Ви влучно називаєте — «емігрантська»: писалося багато з пам'яті, без потрібних джерел під рукою і т.д.» (Бурім Д. Наука та політика в житті української еміграції. Листи Дмитра Дорошенка до Сергія Шелухіна // Київська старовина. — № 2. — К., 2012. — С. 100).

¹⁰² Окіншевич Л. Лекції з історії... — С. 77.

¹⁰³ Там само. — С. 75.

розробки окремих аспектів українського права засвідчує безпосередній зв'язок з роботою М. Чубатого. Видання монографії Окіншевича, здійснене в 1948 р., задумане як третя частина загального курсу лекцій (перші дві частини — робота М. Чубатого «Огляд історії українського права»)¹⁰⁴.

Чимало для розуміння проблеми магдебурзького права в Україні дають роботи Я. Падоха, який поєднав в своїй творчості кращі традиції української та польської історіографії¹⁰⁵. Магдебурзьке право входило в сферу особливих наукових інтересів дослідника, поряд з кримінальним правом, загальною історією судів і судочинства, а поміж тим історією міських судів. Власне історія розвитку останніх не просто стала складовою частиною підготовленого Я. Падохом курсу лекцій «Давнє українське судове право», виданого в 1949 р. в Мюнхені на правах рукопису і перевиданого з певними редакційними змінами в 1990 р., але і спеціальної розвідки, присвяченої виключно міським судам в Україні. Розглядаючи магдебурзьке право в загальній системі правових інституцій литовсько-польської держави, автор, щоправда, схематично, показує структуру, формування та реорганізацію міських самоврядних органів. Виходить він з поділу українських міст на магістратські (упривілейовані міста) та ратушні (неупривілейовані). Підкреслюється своєрідність магдебурзького права в українських містах у тому сенсі, що не

---

¹⁰⁴ М. Чубатий, отримавши авторські примірники своєї роботи, перевидані у Мюнхені для практичного використання в УВУ, високо оцінив пророблену роботу й ідею Л. Окіншевича про прилучення до неї своєї розробки: «Два примірники першої частини моєї історії українського права я дістав, дякую щиро за ласкаву пересилку. Виглядає гарно як на воєнні обставини еміграційного університету. Я дуже радий бачити третю частину написану Вами. Дуже добре зробили Пане Декане, що взяли за ту роботу» (Лист М. Чубатого до Л. Окіншевича від 3 червня 1947 р. // Archives Shevchenko Scientific Society Library. — Архів Лева Окіншевича. Листування. 1943–1950 рр. — Арк. 3 зв.). Зрештою високо оцінював М. Чубатий наукову діяльність Л. Окіншевича загалом: «Ваші праці ще за часів професора Грушевського в Академії, мого вчителя, дуже мені подобалися солідністю та величезним запасом матеріалу, що Ви ним оперували» (Лист М. Чубатого до Л. Окіншевича від 10 вересня 1946 р. // Там само. — Арк. 2).

¹⁰⁵ Повернувшись до Львова 1931 р. по закінченні Ягелонського університету, Я. Падох, попри адвокатську практичну діяльність, студіював історію польського права на семінарі одного з класиків правової науки Польщі, учня О. Бальцера, професора Львівського університету Пшемислава Домбковського. Однак, в силу обставин, докторат Я. Падох отримав уже при УВУ 1940 р., правда, на основі роботи, здебільшого підготовленої у Львові під керівництвом Домбковського. Про те, наскільки це була непересічна особистість в науці історії права, свідчить той факт, що саме цей дослідник був залучений українськими вченими у 1944 р. до мовної корекції і рецензії старої верстки проекту Василенка-Романовського в зв'язку з новою програмою дослідження магдебурзького права в Україні (Див.: Листування директора Інституту по дослідженню магдебурзького права доктора Теодора Гьорліца з керівниками німецької архівної служби в Україні по пошуку магдебурзьких грамот українським містам. 1943–1944 рр. Док № 11 // Корпус магдебурзьких грамот українським містам. — С. 107).

існувало певного єдиного його стандарту: «міські органи в українських містах були організовані різно, дуже часто в спосіб, суперечний з основами магдебурзького права». Все ж Я. Падох, хоч і підкреслював демократичність магдебурзького права, вважав його правом чужорідним, лише частково «пристосованим до умов і вимог місцевого населення»¹⁰⁶. Загалом, це трактування магдебурзького права є досить схематичним, але це було більш спеціальне дослідження елементів міського самоврядування в загальній системі діючого в Україні судочинства.

Доповнює цю розвідку Я. Падох, розширює її рамки, а разом з тим виводить в нову площину і всю проблему німецького права в Україні прочитаний ним в УВУ і виданий знову ж таки на правах рукопису курс лекцій «Історія західно-європейського права. Ч. 1: Історія німецького права»¹⁰⁷. Історія німецького права поділяється тут на чотири періоди:

- 1) германську добу (до V ст.);
- 2) франконську (V — кінець IX ст.);
- 3) німецьке середньовіччя або добу станового права (IX — кінець XV ст.);

4) новочасну добу, яку, на думку дослідника, «можна однаково добре закінчити з 1806, 1871 як 1933 рр., бо кожна з цих дат принесла з собою вирішну зміну не лише політичних і господарських, але теж культурних, зокрема ж державно-правових умов»¹⁰⁸.

В монографії Я. Падох спиняється здебільшого на аналізі трьох перших періодів. Причому, щодо нашої проблематики особливий інтерес представляє доба станового права, при розгляді якої автор окремою позицією подає міське право. В книзі простежена його динаміка і диференціація. Особливу цінність має показ поширення окремих норм німецького права, з певними місцевими особливостями, на різні регіони Європи. Адаптоване свого часу в Україні, воно так чи інакше включило її в загальноєвропейський контекст. Детально аналізує Я. Падох у своїй роботі пам'ятки міського права (міські статuti, приватні збірки міського права, міські книги). Особлива увага приділена ортілям Магдебурга, Франкфурта, Ульма тощо¹⁰⁹. З джерелознавчого боку цікавою є запропонована класифікація міських книг: книги статутів і привілеїв, судові книги, книги для вписування позасудових правових дій (позасудових угод, боргових записів, записи нерухомості, спадщини, застав тощо) та адміністраційні книги (списки радників, громадян, фінансові книги тощо)¹¹⁰.

---

¹⁰⁶ Падох Я. Суди й судовий процес старої України. Нарис історії. — Нью-Йорк—Львів, 1990. — С. 19, 31–32.

¹⁰⁷ Падох Я. Історія Західно-європейського права. — Ч. 1: Історія німецького права. — Мюнхен, 1947. — 220 с.

¹⁰⁸ Там само. — С. 1–3.

¹⁰⁹ Там само. — С. 156–160.

¹¹⁰ Там само. — С. 159.

В контексті сучасних джерелознавчих студій, зокрема, перевидання німецькою, а згодом й англійською мовами «Саксонського Зерцала»¹¹¹, важливим є розгляд Падохом обробок територіальних і феодалних прав, наприклад, компаративний аналіз Саксонського, Швабського, Німецького і Франконського Зерцал. Показано поширення цих правових пам'яток і їх взаємовплив¹¹². Щодо поширеного в Україні Саксонського Зерцала, то не лише коротко згадуються його глоси та найвідоміші переробки, такі як Герлицька правда, Бреславське крайове право, Голландське Саксонське Зерцало, Берлінська міська книга, але й показано співвідношення його з канонічним правом (14 статей Зерцала були визнані невідповідними канонічному праву і булою папи Григорія IX «*Salvator generis Humani*» 1374 р. заборонені). Привертають увагу роздуми Я. Падоха щодо евентуально існуючого перекладу Саксонського Зерцала українською мовою: «Український переклад Саксонського Дзеркала, званого коротко Саксоном, злагодила Комісія, що уклала «Права по которим судітся малороссийский народ» в р. 1735. Хоч можна думати, що цей переклад був поширений на Україні (Яковлів приймає це за факт), то по нашим відомостям, не віднайдено досі ні одного списку цього перекладу. Тим цікавішою являється нотатка, поміщена в 10 т. Лексикону Маєра (7-го видання з 1929 р.) на 809 ст. про те, що в 1916 р. відкрито в Відні український (в оригіналі малоруський¹¹³) переклад Саксонського Дзеркала. Ця звістка вимагає перевірки»¹¹⁴. Наскільки мені відомо, ці дані так і не були верифіковані.

Досить цікавою, хоч, безумовно, спірною є позиція Я. Падоха щодо генези міст. Розуміючи міста насамперед в правовому сенсі, він вважає, що основою їх була торговельна діяльність, яка виключно після правового забезпечення перетворювала купецькі осередки на міста: «Купецькі оселі стають містами лише на основі надачі права ярмарку»¹¹⁵. З цим важко повністю погодитись, бо, крім торговельної, міста мали ряд інших функцій, серед яких чи не найважливішою, як на мене, особливо щодо початків наших міст, була функція оборонна. Не можна відкидати і адміністративну, бо часто містечка, особливо приватні, набували відповідного правового статусу саме як адміністративні осередки. Зрештою, хіба міста без певних офіційних привілеїв на самоврядування перестають бути містами? Адже саме таких неупривілейованих міст в Україні було чимало, особливо якщо говорити про її східні терени і невеликі містечка. Однак, як одна із версій виникнення міст, позиція Я. Падоха цілком має право на існування, зрештою вона має в

---

¹¹¹ Див.: The Saxon Mirror. A Sachsenspiegel of the Fourteenth century / Tr. by Maria Dobozy. — Philadelphia, 1999. — 263 p.

¹¹² Падох Я. Історія Західньо-європейського права. — Ч. 1. — С. 161–164.

¹¹³ Див.: Meyers Lexikon. — Т. 10. — Leipzig, 1929. — S. 809.

¹¹⁴ Падох Я. Історія Західньо-європейського права. — Ч. 1. — С. 164.

¹¹⁵ Там само. — С. 200.

історіографії певну підтримку (С. Кутшеба, О. Бальцер). В монографії зроблено спробу коротко проаналізувати устрій міст на різних стадіях їх розвитку, показати найважливіші елементи їх самоуправління та судівництва, нарешті, відзначити такі специфічні організації, як союзи міст. В поєднанні з попередньо згадуваними роботами Я. Падоха ця праця, побудована здебільшого на німецькому матеріалі із залученням на маргінесі франко-італійських реалій, наочно демонструє перебування України, зокрема, її міст, в загальноєвропейському правовому полі. Щоправда, тут простежується певна нечіткість, а часом і неточність у подачі матеріалу: не розмежовано діяльність ради і лави у містах, не показано специфіку їх діяльності та етапність виникнення, лавників названо членами ради¹¹⁶ тощо. Не зовсім відповідною сучасним нормам є вжиття Я. Падохом термінологія, особливо це помітно на прикладі термінів іншомовного походження. Однак широкий діапазон розгляду проблеми та чималий загальноєвропейський контекст нівелюють ці прогалини. Таким чином, роботи Я. Падоха з проблеми німецького права цікаві й нині, і далеко не тільки як історіографічний факт.

Однак все це були лише окремі кроки з вивчення німецького права в Україні, комплексного його дослідження в першій половині ХХ століття так і не відбулося, причому не тільки у підрадянській Україні, але і за її межами. Ця тематика залишалась маргінальною для українських істориків.

Нова доба принесла нові проблеми і нові дослідницькі напрями. Радянська історіографія повоєнного періоду — це цілком інша тема, якісно, ідеологічно і здебільшого методологічно відмінна. Зміна поколінь дослідників на еміграції теж привела до зміни дослідницьких інтересів. А це також заслуговує на окрему розмову.

---

¹¹⁶ Там само. — С. 200–205.